

Хиля С. А.

ГЕТЬМАНЩИНА В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ВЕСТФАЛЬСЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена аналізу процесів набуття соціально-політичної суб'єктності Гетьманщиною в умовах оформлення Вестфальської системи після 30-річної війни в Європі XVII століття.

Ключові слова: Вестфальська система, Гетьманщина, міжнародна ситуація.

Постановка проблеми.

Вестфальська система з одного боку докорінно змінила правила проведення зовнішньої політики в західній частині Європи, проте з іншого – вона стала триггером для початку боротьби за розповсюдження впливу на козацькі землі.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Дослідження особливостей міжнародної ситуації «Вестфальської» епохи потребує комплексного аналізу, який можливий тільки за умов сполучення зусиль істориків, політологів, геополітиків, соціальних антропологів. Міждисциплінарний підхід в дослідженні цього періоду в історії Гетьманщини демонструють роботи О. Мірущенко «Вплив геополітичного становища Нової січі на економічний розвиток Запорозьких Вольностей», Т. Чухліба «Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.», І. Хижняка «Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918)», та інші.

Феномен козацтва, як унікальної соціокультурної та соціально-політичної системи, сформованої в умовах сталого

фронтиру Північного Причорномор'я досліджено в роботах Я. Дзири «Перший паспорт козацтва і найдавніший реєстр Низового війська 1581 р.», Н. Атаманова «Забезпечення правового порядку в Україні інституціями Запорізького козацтва» та «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура», Я. Верменича «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі».

Аналіз особливостей геополітичних проектів дотичних до Північного Причорномор'я представлено в роботах: А. Богданова «Русские патриархи (1589–1700)», В. Булгакова «Україна – цивілізація межі?», С. Василенко «Витоки і традиції української геополітики», Я. Дашкевича «Україна та межі між Сходом та Заходом (XIV–XVIII ст.)», В. Кононенко «Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей та уявлень східної Європи», С. Леп'явко «Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)», Б. Успенського «Сприйняття історії в Стародавній Русі та доктрина «Москва-Третій Рим», Р. Тухтенхагена «Центральна держава та провінція ранньомодерної північно-східної Європи» та ін.

Метою статті є аналіз впливу нових геополітичних умов, які склилися в результаті підписання Вестфальського договору 1648 року на становлення і політичний розвиток Гетьманщини.

1648 рік можна з впевненістю назвати «переламним» в історії та геополітиці Європи. Він характеризується завершенням Тридцятилітньої війни, в ході якої була задіяна більшість європейських держав. Релігійні війни XVII ст. були наслідком Реформації, що виникла в Німеччині в середині XVI століття. Причинами виникнення руху Реформації були: невдоволення станом речей всередині церкви, надмірна влада церкви, яка, як наймогутній системний феодал, прагнула акумуляції політичної влади. Новоутвореному соціальному стану-

буржуазії були потрібні нові релігійні установки, які надав протестантизм.

Тридцятилітня війна була першою війною, від якої постраждали усі верстви населення, вперше була використана вогнепальна зброя. Однією з причин початку війни було протистояння між прихильниками Реформації та Контрреформації. Панівна в Священній Римській Імперії династія Габсбургів була католицькою і всіляко дискримінувала протестантів. На початку XVII ст. розгорталася Контрреформація, посилювалася церковна цензура та інквізиція, зміцнився орден Єзуїтів. Ватикан всіляко підштовхував правителів-католиків до викорінювання протестантизму в їхніх володіннях.

В процесі численних локальних бойових дій та військових кампаній відбувався перерозподіл політичної, релігійної, економічної влади. Наприкінці 30-річної війни було підписано угоди в Мюнстері та Оснабрюці та встановлено Вестфальський мир. Мирні угоди докорінно змінили правила здійснення зовнішньої політики в Європі.

Сутність договорів полягала в тому, щоб, по-перше, домовитися про загальний «вічний мир» між країнами і по-друге, забезпечити «баланс сил» (або політичну рівновагу) між великими і малими державами. Це означало, що в Європі більше не мало існувати сили, яка б мала домінуючу роль над іншими. Існувало декілька потужних держав, які мали назву «поліси». До цих держав приєднувались менші і тим самим вони створювали так звані «коаліції» згідно спільним інтересам. Такі коаліції виступали в ролі стабілізаторів політичного життя тогочасної Європи. У випадку занепаду одного з полюсів, його змінювала інша впливова країна. Це забезпечувало баланс сил в Європі.

З моменту ратифікації договорів в міжнародних відносинах закріплюється таке поняття як «держава-нація». Це дало змогу окреслювати на світових картах їхні чіткі кордони, адже до того кордони були

пульсуючими, тобто вони постійно змінювались. Пояснити це також можна тим, що до утвердження Вестфальської системи династії невпинно втручались у політичні справи одна одної. В міжнародній практиці з'являється правило щодо невтручання у справи зовнішньої політики сусідів. Уряд мав самостійно визначати свою політичну орієнтацію. Відтепер інтереси монархів не мають фронтального значення, навпаки, вони поступаються національним ідеям [7, с. 6–8].

В релігійному плані найголовнішим підсумком досліджуваних військових конфліктів було законодавче закріплення свободи совісті та віросповідання, зафіксоване у Вестфальському мирному договорі.

З іншого боку, проблема Вестфальської системи полягала в тому, що визначальною метою зовнішньої політики будь-якої держави стає розширення власних територій та сфери впливу на них. Тобто нові прийняті правила не забороняли війни, а навпаки, дозволяли їм відбуватися, адже лідери жодної країни не бажали віддавати свої землі. Їх можна було лише змусити це зробити завдяки утискам або цілеспрямованими бойовими діями. Саме така ситуація і склалася на території Причорноморського фронтиру, на теренах якого згодом виникне козацька держава. Гуго Гроцій, засновник сучасного міжнародного права, зазначав, що всі взаємні суперечки осіб, не пов'язаних загальним внутрішньодержавним правом, відносяться до стану війни або миру; «Бо там, де немає можливості вдатися до суду, там виникає війна» [4, с. 39].

Для утвердження Гетьманату як суверенної держави спонукав спектр з політичних, соціальних, економічних, військових, релігійних, етносоціальних та культурних чинників. Попередником козацької держави є Військо Запорізьке, з якого, власне, козаки почали формувати свою соціальну нішу і систему соціальних відносин. Політична система цього

соціального організму базувалася на демократичних засадах загальної козацької ради та виборного гетьмана. Вони були наділені політико-правовою, судовою та адміністративною владою над «козацьким населенням». Козацька рада складалась з повноправних козаків, кожен з яких міг впливати на хід вирішення нагальних питань, що стосувались як зовнішньої, так і внутрішньої політики [3, с. 131–135].

Військо Запорозьке треба розглядати не лише як ієрархічну військову систему, а й як територіальну організацію козацького населення. До її структури входили центральні органи влади – загальна козацька рада та гетьманський уряд, а також місцеві політико-адміністративні органи влади козацької станової республіки. Економічним підґрунтям запорозьких козаків були в першу чергу уходницькі промисли. Мається на увазі використання економічно активним населенням природних угідь, водойм і степів даної, ні від кого незалежної, буферної зони [11, с. 12–15].

Північне Причорномор'я було територією, яка ніким не контролювалась. Новоутворені після Вестфальського миру національні держави прагнули юридичного закріплення своїх кордонів, але зробити це, коли на теренах цього непідконтрольного простору склався незалежний озброєний соціальний стан, стає досить складно.

Боротьбу за Північне Причорномор'я спочатку вели Річ Посполита і Московія, які уособлювали боротьбу між католицизмом і православ'ям, Османська імперія як представник мусульманського миру і Швеція, яка внаслідок Реформації стала протестантською країною. Кожна з цих сторін мала свої наміри щодо Причорноморського фронтиру, які обумовили їх зовнішню політику.

Уряд кожної з країн мав чіткі наміри щодо козацького простору, які були складовими їхньої зовнішньої політики:

– в Московському царстві панувала концепція «Москви – Третього Риму» та «збирання споконвічних російських земель» під скіпетром Романових для

створення слов'янської єдності з народами Балкан [47, с. 68]. Протягом всього наступного часу ця концепція залишалася визначальною в політиці цього гравця. Заступництво над усім православним світом розглядалося як спосіб відновлення втраченої єдності православного світу, який існував за «візантійські» часи;

– утворення простору Міжмор'я постало в якості геополітичного проекту, задуманого політиками в державах-наступниках колишньої Речі Посполитої у кількох ітераціях, деякі з яких передбачали включення інших, сусідніх держав. Передбачалося, що запропонована полінаціональна політика поширюватиметься на території, що лежать між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями, звідси і латинська назва *Intermarium*, що означає Міжмор'я. Пропонована конфедерація мала була налагоджувати багатонаціональну і багатокультурну традицію колишньої Речі Посполитої [11, с. 10].

– XV-XVII століття характеризувалися фактичним перетворенням Османською імперією і її васалом Кримським ханством Чорного і Азовського морів у внутрішнє «турецьке озеро», адже жодна з європейських країн не мала до нього доступу. Із правлінням Мегмеда II Османська імперія повернулася до активної експансії, що тривала два з половиною століття [5];

- Шведська імперія посідала домінуюче становище у північній битві за *Dominium maris Baltici* (латинська фраза, зміст якої «панування над Балтійським морем») [12, с. 13], але вже на початку XVIII ст. відчутною стала її геополітична експансія та конкуренція за вісь Балто-чорноморського фронтиру, панування в якому обіцяло торгівельні та геостратегічні переваги.

Для оволодіння Причорноморським фронтиром уряд кожної із сил пропонував свої умови. Річ Посполита, як представник католицького миру, використовувала «рівноправ'я» православних з католиками

як важіль впливу, адже після 1596 р. православ'я піддавалося тиску [2, с. 57].

Московія як православна територія не могла не використати релігійний чинник православно-козацтва, до того ж, Київська митрополія з 1686 р. була під контролем Москви, тому її засобом впливу було надання козацтву певних привілеїв в обмін на автономію [6, с. 130].

Османська імперія стала «новою» силою, що запропонувала військову допомогу в боротьбі козаків з Річчю Посполитою і Московією, до того припинялися набіги татар на Гетьманщину;

Шведське королівство надавало можливості виходу Гетьманщини за межі замкненості геополітичного трикутника, крім того Карл XII запропонував Мазепі довічно стати українським князем або гетьманом [8].

Висновки. Вестфальська система стала поштовхом для утворення національних держав, які стрімко боролися за закріплення власних кордонів. Це стало приводом для початку боротьби за володіння Причорноморською територією: – кордоном між християнським і мусульманським світом. Основними акторами цього театру бойових дій були: Річ Посполита, Московія (згодом Російська імперія), Османська імперія та Шведське королівство. Загострював ситуацію факт наявності на цій території козацтва – соціального стану, якому й досі немає аналогів у світі, який став феноменом свого часу.

Запорозька Січ, як протодержавна форма майбутньої Української держави, самостійно визначала внутрішню форму соціально-політичного устрою та намагалась сконструювати свою зовнішньополітичну суб'єктність, формуючи власті зовнішньополітичні пріоритети, що були спрямовані на досягнення ефективних угод із державами-сусідами з метою отримання політичних та військових гарантій щодо автономії козацьких територій, щодо закріплення прав православної церкви, щодо припинення феодального, соціально-

політичного гніту, работоргівлі над населенням українських земель.

Запорозька Січ, як протодержавна форма майбутньої Української держави, самостійно визначала внутрішню форму соціально-політичного устрою та намагалась сконструювати свою зовнішньополітичну суб'єктність, формуючи власті зовнішньополітичні пріоритети, що були спрямовані на досягнення ефективних угод із державами-сусідами з метою отримання політичних та військових гарантій щодо автономії козацьких територій, щодо закріплення прав православної церкви, щодо припинення феодального, соціально-політичного гніту, работоргівлі над населенням українських земель.

На рубежі XV–XVII ст. «Запорозька Січ», як військово-політична сила, постала не лише в якості «об'єкту» геополітичної уваги з боку сусідніх держав, але й зростала як самостійний «суб'єкт» геополітичних відносин у регіоні. Не маючи власної державності, потерпаючи від феодального, релігійного, соціально-політичного гніту, населення сучасної України – частини Речі Посполитої – заклало основу для формування ідеї власного національного політичного розвитку.

Кожна з існуючих сил на Північному Причорномор'ї мала геополітичні наміри, дотичні до цього регіону: в Московії це «Москва – Третій Рим», в Речі Посполитій – Міжмор'я, в Османській імперії – повний контроль над Чорним морем і перетворення його на «турецьке озеро», а Шведське королівство після встановлення повного контролю над Балтійським морем мало намір оволодіти Балто-Чорноморською віссю для налагодження плідної торговельної системи.

Для оволодіння Причорноморським фронтиром уряд кожної із сил пропонував свої умови. Річ Посполита використовувала напружену релігійну ситуацію і тому обіцяла православним обмеження утисків і надання прав (Гадяцький договір, 1658), Московія

обіцяла привілеї козацькій старшині (Московські статті, 1665), Османська імперія мала врятувати Гетьманщину від поляків і московитів, надавши козацтву військову допомогу і заборонивши татарам здійснювати грабіжницькі набіги (Корсунські статті, 1669), Шведське королівство було останньою надією для об'єднання Гетьманщини під однією булавою. Воно пропонувало військову допомогу і довічний статус українського короля Мазепі.

Список використаних джерел :

1. Атаманова Н. В. Забезпечення правового порядку в Україні інституціями Запорізького козацтва. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. Праць*. за ред. С. Ківалова. 2011. Вип. 58. С. 131–135.
2. Берестейська унія. *Політична енциклопедія*. Редкол. : Ю. Левенець. К.: Парламентське вид-во, 2011. 808 с.
3. Брехуненко В. А., Войтович Л. В. та ін. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 839 с.
4. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. М. : Ладоми. 1994. 857 с.
5. Кононенко В. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей та уявлень Східної Європи (XVII–XVIII ст.). *Український історичний збірник*. Вип. 11. 2008. С. 46–58.
6. Московські статті 1665. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т.* Редкол.: Л. В. Губерський та ін. К.: Знання України. 2004. Т. 2. 812 с.
7. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. Редкол.: І. А. Хижняк. К.: ДП Вид. дім Персонал, 2009. 224 с.
8. Подорож Макарія, патріарха Антіохійського. Перша зустріч з Богданом Хмельницьким. Про рівень освіти на Україні в XVII ст. Переклад А. Ковалівського. *Антологія літератур Сходу*. Харків: Видавництво ХНУ, 1961. С. 365–367.
9. Успенский Б. Восприятие истории в Древней Руси доктрина «Москва-Третий Рим». *Этюды о русской истории*. СПб.: Азбука, 2002. 149 с.
10. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
11. Dziewanowski M. K. Polski pionier zjednoczonej Europy. *Gwazda Polarna (Pole Star)*. September 17, 2005. P. 10–11.
12. Tuchtenhagen R. Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa. *Wiesbaden, Veröffentlichungen des Nordost-Instituts* 5, 2009. URL: <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-17388> (дата звернення 05.05.2020).

Khyliya S. A. – Student of the Faculty of International Relations, Political Science and Sociology of the Odessa National University named after I.I. Mechnikov.

Cossack Hetmanate in the Formation of the Westphalia System

The article is devoted to the study of the Cossacks' era, the Black Sea frontier and the international situation after the adoption of the Peace of Westphalia. In the XVII century there was a new international situation that arose in Europe due to the adoption of The Peace of Westphalia. This document established the precedent of peace established by diplomatic congress. A new system of political order arose in central Europe, based upon peaceful coexistence among sovereign states. This was the beginning of the formation of nation-states that sought to legally formalize their own borders. At that moment, the Northern Black Sea Coast was not controlled by anyone. However, it was difficult to master because of the formation of a new social stratum – the Cossacks. In Ukraine the first mention of Cossacks dates back to 1489, and in Polish chronicles 1493. Cossacks were first in Europe who created a

regular army, and over time they began to create their own state. The brainchild of this activity was the Hetmanism – the Cossack state, the basis of which were the social ideas of military democracy. At the beginning of its existence, the Cossack Hetmanate signed international treaties, but in the era of the Ruins it became the subject of international law. The Russian Empire, the Commonwealth, the Ottoman Empire and the Swedish Empire fought for its territory. Each of these states had its own geopolitical plans, which it realized thanks to the Black Sea frontier.

Key words: *Cossack Hetmanate, Peace of Westphalia, the Black Sea frontier*

*Рекомендовано до друку –
д. політ.н, доцентом Коч С. В.*

Стаття надійшла в редакцію 25.05.2020